

Μνήμων

Τόμ. 26 (2004)

ΜΙΑ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ. ΟΙ ΙΣΠΑΝΟΙ ΕΘΝΙΚΙΣΤΕΣ ΚΑΙ Η 4η ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΤΣΟΥΔΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.837](https://doi.org/10.12681/mnimon.837)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΤΣΟΥΔΑΣ Κ. (2004). ΜΙΑ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ. ΟΙ ΙΣΠΑΝΟΙ ΕΘΝΙΚΙΣΤΕΣ ΚΑΙ Η 4η ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ. *Μνήμων*, 26, 157–181. <https://doi.org/10.12681/mnimon.837>

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΤΣΟΥΔΑΣ

ΜΙΑ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΟΙ ΙΣΠΑΝΟΙ ΕΘΝΙΚΙΣΤΕΣ ΚΑΙ Η 4η ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

Ο ισπανικός εμφύλιος συγκλόνισε όσο κανένα άλλο γεγονός την παγκόσμια κοινή γνώμη του μεσοπολέμου. Έγινε ο «τελευταίος μεγάλος σκοπός»¹ όχι μόνο για μερικούς στρατευμένους διανοούμενους, αλλά για εκατομμύρια ανθρώπους που με διάφορους τρόπους εκδήλωσαν άμεσα ή έμμεσα τη συμπαραστάσή τους σε ένα από τα δύο εμπόλεμα στρατόπεδα. Παράλληλα, δημοκρατικοί και εθνικιστές έδωσαν πρόσθετες μάχες στο εξωτερικό για την προβολή των πολιτικών τους θέσεων, την εξασφάλιση βοήθειας και τη διπλωματική νομιμοποίηση. Τα Βαλκάνια υπήρξαν δευτερεύον θέατρο διπλωματικού ανταγωνισμού. Οι Ισπανοί ιστορικοί του εμφυλίου πολέμου έχουν ελάχιστα ασχοληθεί με την απήχηση της σύγκρουσης στη νοτιοανατολική Ευρώπη,² όμως η περίπτωση της Ελλάδας έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο μελέτης από Έλληνες ερευνητές. Έτσι διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες για τους Έλληνες μαχητές των Διεθνών Ταξιαρχιών,³ ενώ πρόσφατα επισημάνθηκε και η οικονομική και διπλωματική εμπλο-

Αυτό το άρθρο αποτελεί επεξεργασμένη μορφή ενός μέρους της μεταπτυχιακής μου εργασίας με τίτλο *Spain, Greece and the Sephardic Jews 1936-1944*, Bellaterra 2001, που εκπόνησα στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του τμήματος Νεώτερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Αυτόνομου Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης, υπό την επίβλεψη του καθηγητή Enric Ucelay Da Cal.

1. S. Weintraub, *The Last Great Cause: the Intellectuals and the Spanish Civil War*, Νέα Υόρκη, Weybright & Talley, 1968.

2. C. Uriarte, *Las Relaciones Hispano-Turcas durante la Guerra Civil Española 1936-1939*, Μαδρίτη, Ministerio de Asuntos Exteriores, 1995· F. Veiga, «La Guerra de les Ambaixades: La Falange Exterior a Romania i a l'Orient Mitjà, 1936-1944», *L'Avenç* 109 (1987) 10-18.

3. Χρ. Λάζος, *Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη: η συμμετοχή των Ελλήνων στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο*, Αθήνα, Αίολος, 2001· Στ. Τσερμέγκας και Λ. Τσιρμιράκης, *No Pasaran. Έλληνες αντιφασίστες εθελοντές στην Ισπανία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987· Δ. Παλαιολογόπουλος, *Έλληνες αντιφασίστες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο (1936-1939)*, Αθήνα, Φιλιππότης, ²1986.

κή της κυβέρνησης Μεταξά στον πόλεμο.⁴ Ωστόσο αγνοούμε την αντίθετη διάσταση αυτής της διεθνοποίησης του πολέμου σε ό,τι αφορά τη χώρα μας. Το παρόν άρθρο επιχειρεί να φωτίσει κάποιες πτυχές της φραγκικής δράσης στην Ελλάδα, όπως και την εικόνα που οι εθνικιστές διπλωμάτες είχαν για ένα φαινομενικά συγγενές πολιτικό καθεστώς, τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου.

I

Οι συνωμότες στρατηγοί, που το καλοκαίρι του 1936 ξεσηκώθηκαν ενάντια στην ισπανική κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου, είχαν ασχοληθεί ελάχιστα με το τι θα έκαναν την εξουσία. Σύμφωνα με το υποτυπώδες πρόγραμμά τους, αφού οι τοπικές φρουρές ανά τη χώρα θα υπερίσχυαν λιγότερο ή περισσότερο εύκολα, όπως αναμενόταν, μια εμβόλιμη δικτατορία θα επέβαλε την «τάξη» αναστέλλοντας το Σύνταγμα, θέτοντας εκτός νόμου εργατικές ενώσεις και αριστερά κόμματα και προχωρώντας σε εκκαθαρίσεις επιλεγμένων στόχων. Μετά από κάποιο διάστημα, το στρατιωτικό διοικητικό συμβούλιο θα έδινε τη θέση του σε ένα πιο σταθερό καθεστώς, πιθανότατα μια μοναρχία αυταρχικού τύπου και συντεχνιακής δομής. Όμως το πραξικόπημα της 18ης Ιουλίου 1936 απέτυχε σε ένα μεγάλο κομμάτι της χώρας και κυρίως στη Μαδρίτη και τη Βαρκελώνη. Ο στρατηγός Φρανθίσκο Φράνκο, ως τότε ένα δευτερεύον πρόσωπο στη συνωμοσία, ζήτησε την ενίσχυση της Ρώμης και του Βερολίνου προκειμένου να αποβιβάσουν τα αποικιακά στρατεύματα της Αφρικής στην ηπειρωτική Ισπανία, όπως και έγινε τελικά. Η στρατιωτική υπεροχή των στασιαστών έδινε σ' αυτούς τη βεβαιότητα ότι οι εχθροπραξίες θα διαρκούσαν λίγες εβδομάδες. Ωστόσο η προέλαση του εθνικιστικού στρατού ανακόπηκε αναπάντεχα στα περίχωρα της Μαδρίτης το Σεπτέμβριο του 1936, εξαιτίας της εμφάνισης των Διεθνών Ταξιαρχιών και της παροχής σοβιετικής στρατιωτικής βοήθειας στη δημοκρατική κυβέρνηση. Στα τέλη του έτους ήταν φανερό πως ο τοπικός πόλεμος είχε μετατραπεί σε μια μακροχρόνια διεθνοποιημένη σύγκρουση που έμελλε να κρατήσει σχεδόν τρία χρόνια και να μεταβάλει τις ισορροπίες ισχύος στην Ευρώπη.⁵

Η προοπτική μιας σκληρής αναμέτρησης ανάγκασε τους Ισπανούς εθνι-

4. Θ. Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος. Ιδεολογία, Οικονομία, Διπλωματία*, Αθήνα, Στάχυ, 2000.

5. Για τις διεθνείς διαστάσεις του Ισπανικού εμφυλίου βλ. E. Moradiellos, *El Reñidero de Europa. Las Dimensiones Internacionales de la Guerra Civil Española*, Βαρκελώνη, Península, 2001· M. Alpert, *A New International History of the Spanish Civil War*, Λονδίνο, Macmillan, 1994.

κιστές να συγκροτήσουν πρόχειρα έναν κρατικό μηχανισμό που θα υποστήριζε την πολεμική προσπάθεια και, συγχρόνως, εκείνες τις υπηρεσίες που θα αναλάμβαναν την εκπροσώπηση των στασιαστών στο εξωτερικό. Η ανακήρυξη του Φράνκο πρώτα σε «στρατάρχη των εθνικών δυνάμεων ξηράς, θαλάσσης και αέρος» και κατόπιν σε «αρχηγό του Κράτους» την 1η Οκτωβρίου του 1936, καθώς και ο σχηματισμός της «Διαχειριστικής Επιτροπής του Κράτους» (*Junta Técnica de Estado*) με έδρα το Μπούργκος, έθεσαν τις βάσεις του μελλοντικού δικτατορικού καθεστώτος. Δεν έλυσαν όμως αυτόματα τα προβλήματα αποτελεσματικότητας που προκαλούσε η ετερογένεια του εθνικιστικού συνασπισμού και η ύπαρξη πολλών διαφορετικών υπηρεσιών με αλληλοκαλυπτόμενες αρμοδιότητες. Χρειάστηκε η επίσημη υπουργική συγκρότηση της φρανκικής κυβέρνησης στις αρχές του επόμενου έτους, προκειμένου το νεοϊδρυθέν Υπουργείο Εξωτερικών να επιφορτιστεί με τη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής. Οι φρανκιστές είχαν κατανοήσει ότι η επιτυχία τους εξαρτιόταν από την αποφυγή κλιμάκωσης της σύγκρουσης σε παγκόσμιο πόλεμο. Χρειαζόταν εντούτοις να διασφαλίσουν τη ροή ξένης βοήθειας προς όφελός τους και να περιορίσουν τα διεθνή ερείσματα της Ισπανικής δημοκρατίας, προκειμένου να επιτευχθεί μια αποδεκτή από το διεθνές σύστημα νομιμοποίηση για το «Εθνικό Κράτος». Πρώτα, όμως, έπρεπε να προσελκύσουν τους θεράποντες της ισπανικής διπλωματίας.⁶

Οι περισσότεροι Ισπανοί διπλωμάτες τήρησαν στάση αναμονής στην αρχή του πολέμου. Ωστόσο βαθμιαία, και ειδικά μετά το σχηματισμό κυβέρνησης από τον Francisco Largo Caballero, ηγέτη της επαναστατικής πτέρυγας του σοσιαλιστικού κόμματος, ο οποίος έδωσε κυβερνητικές θέσεις σε εκπροσώπους των κομμουνιστών και των αναρχοσυνδικαλιστών, η πλειοψηφία των Ισπανών διπλωματών ανακοίνωσε την υποστήριξη της στους στασιαστές στρατιωτικούς. Μόνο εξήντα δύο διπλωμάτες, λιγότεροι από το ένα τρίτο του διπλωματικού σώματος, παρέμειναν πιστοί στη δημοκρατική κυβέρνηση ως το τέλος των συγκρούσεων.⁷

Ο Ισπανός πρεσβευτής στην Αθήνα, Ramon Manuel Abella, βρισκόταν βαριά άρρωστος την εποχή που ξεκίνησαν οι εχθροπραξίες. Όσπου να πεθάνει τον Οκτώβρη του 1936, πρόλαβε να στείλει τέσσερα διαφορετικά τηλεγραφήματα, ανακοινώνοντας στα δύο την υπακοή του στη νόμιμη κυβέρνηση και στα άλλα δύο τον προσανατολισμό του προς τους εθνικιστές. Πρόκειται για μοναδική περίπτωση που αποτυπώνει με παραστατικό τρόπο τα διλήμματα που αντι-

6. J. L. Neila Hernández, «La Sublevación y la Improvisación de una Política Exterior de Guerra», στο J. Tusell, J. Avilés και R. Pardo (επιμ.), *La Política Exterior de España en el Siglo XX*, Μαδρίτη, U.N.E.D., 2000, σ. 263-297.

7. M. Casanova, *La Diplomacia Española durante la Guerra Civil*, Μαδρίτη, Ministerio de Asuntos Exteriores, 1996, σ. 29-33.

μετώπισαν οι Ισπανοί διπλωμάτες μπροστά σε μια αμφίρροπη σύγκρουση. Ο γραμματέας της Πρεσβείας, José Manuel Aniel Quiroga, και ο πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, Federico Gabaldón, δήλωσαν την προτίμησή τους για το εθνικιστικό στρατόπεδο.⁸

Μετά το θάνατο του Abella, ο Sebastián de Romero Radigales, πρόξενος στο Σικάγο, κατέλαβε το κτίριο της ισπανικής πρεσβείας της Αθήνας και εκδίωξε τους δημοκρατικούς υπαλλήλους. Αρχικά η ελληνική κυβέρνηση του ζήτησε να αποχωρήσει, μα όταν εκείνος αρνήθηκε, απέφυγε να πάρει μέτρα εναντίον του. Συντηρητικός, βαθιά θρησκευόμενος και με λογοτεχνικά ενδιαφέροντα, ο Romero Radigales ήταν παντρεμένος με μια Ελληνίδα από το Γαλάτσι της Ρουμανίας. Όταν εκδηλώθηκε το πραξικόπημα βρισκόταν σε άδεια στην ελληνική πρωτεύουσα. Πολύ νωρίτερα από τους περισσότερους συναδέλφους του, στις 6 Αυγούστου, υπέβαλε την παραίτησή του στη δημοκρατική κυβέρνηση και έθεσε εαυτόν στη διάθεση των πραξικοπηματιών. Οι Ισπανοί εθνικιστές, εκτιμώντας το γεγονός ότι ήταν «πρόσωπο αναμφισβήτητα αφοσιωμένο στο Σκοπό» και ότι «δεν υπηρέτησε τη μαρξιστική κυβέρνηση», του ανέθεσαν επίσημα την εκπροσώπηση της «Εθνικής Κυβέρνησης της Ισπανίας» στην Ελλάδα και τον συμπεριέλαβαν στην υπό συγκρότηση διπλωματική υπηρεσία τους. Ο Gabaldón εκπροσώπησε μόνο για λίγους μήνες την κυβέρνηση των κινηματιών στη Θεσσαλονίκη, ώσπου στις αρχές του 1937 ανακλήθηκε στην Ισπανία.⁹

Τη χρεούσα θέση στο προξενείο της Θεσσαλονίκης κατέλαβε ένας απεσταλμένος των δημοκρατικών, ο Maximo José Kahn. Η αποσιώρηση του μεγαλύτερου μέρους του διπλωματικού σώματος υποχρέωσε την ισπανική Δημοκρατία να στρατολογήσει διανοούμενους προκειμένου να καλύψει τα κενά. Αν και ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν μερικά από τα σημαντικότερα ονόματα της σύγχρονης ισπανικής κουλτούρας, η απόδοσή τους υπήρξε κατά κανόνα κατώτερη της αναμενόμενης, εξαιτίας τόσο της απειρίας και των προσωπικών διενέξεων, όσο και της αποδιοργάνωσης των υπηρεσιών εξωτερικής πολιτικής των δημοκρατικών. Ο Kahn ήταν Εβραίος γερμανικής καταγωγής, ο οποίος μετα-

8. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (Μαδρίτη) [AMAE] RE 152/3, Abella προς Barcía (Αθήνα, 3 Αυγούστου 1936)· Aniel Quiroga προς Barcía (Αθήνα, 3 Αυγούστου 1936)· Abella προς Barcía (Αθήνα, 29 Αυγούστου 1936)· Abella προς Barcía (Αθήνα, 3 Σεπτεμβρίου 1936)· Αποστολίδης προς Álvarez del Vayo (Αθήνα, 6 Σεπτεμβρίου 1936).

9. AMAE R1047/57, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 13 Αυγούστου 1938). P487/33845, Espinosa de los Monteros προς Gonzalo (Μπούργκος, 9 Ιουλίου 1938)· Απόφαση του Tribunal Seleccionador de la Carrera Diplomática (Σαν Σεμπασιάν, 18 Αυγούστου 1938). R1672/1, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 18 Ιουνίου 1938).

νάστευσε στην Ισπανία τη δεκαετία του 1920 και τελικά έλαβε την ισπανική υπηκοότητα λίγο μετά την κατάληψη της εξουσίας από τους ναζιστές. Αν και παρήγαγε το σημαντικότερο μέρος του συγγραφικού του έργου στη δεκαετία του 1940, είχε αποκτήσει ήδη σχετική φήμη στους λογοτεχνικούς κύκλους της προπολεμικής Μαδρίτης ως ένας από τους ελάχιστους Εβραίους δοκιμιογράφους στην ισπανική γλώσσα. Ως πρόξενος στη Θεσσαλονίκη —και για ένα μικρό διάστημα, προς τα τέλη του 1938, ως επικεφαλής της διπλωματικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα— ο νεαρός διανοούμενος υπήρξε επίσημος επιτετραμμένος των Ισπανών δημοκρατικών στην Ελλάδα. Εκτός από την προφανή αποστολή να εξασφαλίσει υποστήριξη για την κυβέρνησή του, η επιλογή του Kahn υπηρετούσε έναν πρόσθετο σκοπό: τον προσεταιρισμό στο πλευρό των αντιφασιστικών δυνάμεων των εβραϊκών πληθυσμών των Βαλκανίων, στη συντριπτική τους πλειοψηφία απογόνων των σεφαραδιτών Εβραίων που εκδιώχθηκαν από την Ιβηρική χερσόνησο τον 15ο αιώνα. Ας σημειωθεί εδώ ότι από τα περίπου εξακόσια άτομα που απάρτιζαν την Ισπανική κοινότητα στην Ελλάδα την εποχή του ισπανικού εμφυλίου, όλοι, πλην δύο οικογενειών, ήταν εβραϊκής καταγωγής εγκατεστημένοι κατά μείζονα λόγο στη Θεσσαλονίκη. Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του Kahn, ελάχιστες από τις προτάσεις του υλοποιήθηκαν.¹⁰

Η κυβέρνηση Μεταξά προτίμησε να μείνει έξω από τον άτυπο εμφύλιο των δύο διπλωματικών αποστολών. Αν και εξακολουθούσε να θεωρεί τους δημοκρατικούς ως επίσημη κυβέρνηση της Ισπανίας, παράλληλα, από το Μάρτιο του 1938, είχε αναγνωρίσει τον Romero Radigales ως «πράκτορα» της εθνικιστικής κυβέρνησης του Μπούργκος. Όταν το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς, ενώ δηλαδή η έκβαση του πολέμου είχε πια καταστεί φανερή, ο Kahn έθεσε το θέμα του δικαιώματος έκδοσης διαβατηρίων, η ελληνική απάντηση ήταν ότι «η Κυβέρνησις δεν επιθυμεί να μεροληπτήσει ούτε υπέρ του ενός ούτε υπέρ του άλλου των εν Ελλάδι Ισπανών αντιπροσώπων». Αυτό πάντως δεν περιόριζε την οργή των φρανκιστών παρατηρητών αναφορικά με την κατά τη γνώμη τους προνομιακή αντιμετώπιση των «ερυθρών», καθώς μάλιστα καθ' όλο το 1938 κυκλοφορούσαν φήμες ότι ο Μεταξάς έβλεπε θετικά την προοπτική διορισμού ενός δημοκρατικού αντιπροσώπου στην ελληνική πρωτεύουσα, όπως επιθυμούσε ο Kahn. Τελικά η Αθήνα ακολούθησε το παράδειγμα των υπόλοιπων

10. AMAE R1672/4, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 31 Αυγούστου 1938). J. I. Garzón, «Redescubriendo a Maximo José Khan a los Cuarenta Años de su Partida», *Raíces* 17 (1993-1994) 27-36. Για την πολιτική της Ισπανικής δημοκρατίας έναντι των Εβραίων των Βαλκανίων κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου βλ. A. Marquina Barrio και G. I. Ospina, *España y los Judios en el Siglo XX*, Μαδρίτη, Espasa-Calpe, 1987, σ. 138-140.

κρατών της Βαλκανικής Συνεννόησης και αναγνώρισε de jure την κυβέρνηση Φράνκο την 1η Μαρτίου 1939.¹¹

Η κυβέρνηση των πραξικοπηματιών διέθετε αρκετές συμπάθειες στην Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου του 1936, ορισμένοι Έλληνες πλησίασαν την εθνικιστική αντιπροσωπεία της Αθήνας και προσφέρθηκαν να καταταγούν στο στρατό του Φράνκο. Η απόσταση, το υψηλό κόστος του ταξιδιού και ιδίως η μεταξική απαγόρευση «στρατολογίας ή αναχωρήσεως εθελοντών εις Ισπανίαν» (Α.Ν. 511/1937) απέτρεψαν τη μετάβαση των ενδιαφερομένων στην εθνικιστική ζώνη. Τελικά μόνο ελάχιστοι ομογενείς του εξωτερικού πολέμησαν στο πλευρό των φρανκιστών.¹² Ο Romero Radigales βρήκε άλλους τρόπους να εκμεταλλευθεί τη συμπάθεια τμήματος της κοινής γνώμης. Η ελληνική εμπλοκή στον ισπανικό εμφύλιο, υπό τη μορφή της πώλησης πολεμικού υλικού στους δημοκρατικούς,¹³ αποτέλεσε μόνιμο άγχος των φρανκιστών κατά τη διάρκεια του πολέμου. Από τα μέσα του 1937 και χάρη στη βοήθεια των Ιταλών, το Μπούργκος είχε δημιουργήσει ένα δίκτυο κατασκοπείας από το Γιβραλτάρ ως τη Μαύρη Θάλασσα, επιφορτισμένο με την επίτηρηση των λιμανιών που χρησιμοποιούσε η Ισπανική Δημοκρατία για την τροφοδοσία της. Νευραλγικό κέντρο της ισπανικής κατασκοπείας στα Βαλκάνια

11. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (Αθήνα) [ΙΑΥΕ], φάκ. 34/1938-1939, Σημείωμα της Διεύθυνσης Εθιμοτυπίας του Υπουργείου Εξωτερικών (Αθήνα, 16 Νοεμβρίου 1938). Σχετικά με τις διαβουλεύσεις που προηγήθηκαν της αναγνώρισης των Ισπανών εθνικιστών από την ελληνική κυβέρνηση βλ. AMAE R1050/23.

12. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, μόνο τρεις Έλληνες κατετάγησαν στις ισπανικές ένοπλες δυνάμεις μετά την έναρξη των εχθροπραξιών. Κατέληξαν στην ισπανική Λεγεώνα, ένα επίλεκτο σώμα σχεδιασμένο στα πρότυπα της γαλλικής Λεγεώνας των Ξένων. AMAE R1059/293, Βασιλική Αντιπροσωπεία της Ελλάδας στην Ισπανία προς Ministerio de Asuntos Exteriores (Σαν Σεμπασιάν, 28 Νοεμβρίου 1938). J. L. de Mesa, *Los Otros Internacionales. Voluntarios Extranjeros Desconocidos en el Bando Nacional durante la Guerra Civil*, Μαδρίτη, Barbarroja, 1998, σ. 183. Μέχρι πρό τινος η ιστορική έρευνα επέμνε αποκλειστικά στη διάκριση μεταξύ των εθελοντών των Διεθνών Ταξιαρχιών και της επίσημης μαζικής αποστολής στρατιωτικών μονάδων από τη Ρώμη και το Βερολίνο, ενώ η οικειοθελής έλευση ξένων μαχητών (κυρίως Γάλλων, Ιρλανδών, Ρώσων και Ρουμάνων) στην εθνικιστική Ισπανία είχε αγνοηθεί. Ασφαλώς, η συμβολή κάποιων εκατοντάδων Ευρωπαίων ακροδεξιών εθελοντών σε σχέση με την έκβαση του πολέμου υπήρξε ασύγκριτα μικρότερη από εκείνη των Ιταλών στρατιωτών και της γερμανικής Λεγεώνας «Κόνδωρ», όμως είναι ενδεικτική της διεθνούς εμπέλειας του ισπανικού εμφυλίου και των έντονων ιδεολογικών αντιπαραθέσεων της εποχής. Για μια ιδιαίτερα κατατοπιστική μελέτη του θέματος βλ. J. Keene, *Fighting for Franco: International Volunteers in Nationalist Spain during the Spanish Civil War, 1936-39*, Λονδίνο, Leicester University Press, 2001.

13. Ο Θανάσης Σφήκας υπήρξε ο πρώτος που μελέτησε βάσει ελληνικών και βρετανικών αρχείων το ελληνικό λαθρεμπόριο προς τους Δημοκρατικούς. Βλ. Σφήκας, *ό.π.*, σ. 135-221. Να προσθέσουμε ότι στα ισπανικά αρχεία φυλάσσεται σημαντικός όγκος πληροφοριών για το θέμα.

ήταν το Βουκουρέστι, ενώ σταθμοί παρακολούθησης λειτουργούσαν στην Κωσταντζα, τη Μπράιλα, την Κωνσταντινούπολη και τον Πειραιά. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι εθνικιστές στρατολόγησαν ντόπιους —συχνά υψηλά ιστάμενους— πληροφοριοδότες, εκμεταλλευόμενοι τις πολιτικές ιδέες τους. Από την «ομάδα των θαυμαστών της Εθνικής Ισπανίας» στην Αθήνα, ο Romero Radigales και οι συνεργάτες του επέλεξαν δύο Έλληνες γεννημένους στην Ισπανία (ο ένας ήταν γιος του πρώην πρόξενου στη Μαγιόρκα), που, αν και άπειροι στις μυστικές υπηρεσίες, εργάστηκαν «θαυμάσια»: ως αποτέλεσμα, το ναυτικό των στασιαστών καταδίωξε απηνώς τα ελληνικά πλοία ανά τη Μεσόγειο.¹⁴

Ο Romero Radigales δεν ήταν ικανοποιημένος με την δημοσιογραφική αντιμετώπιση του ισπανικού εμφυλίου στην Ελλάδα. Παρότι αναγνώριζε ότι το καθεστώς της 4ης Αυγούστου είχε χειραγωγήσει τον ελληνικό τύπο και πρόσφερε μια μονομερή φιλο-εθνικιστική κάλυψη στον πόλεμο, τον προβληματίζε ο μειωμένος ενθουσιασμός που διέκρινε σε πολλά άρθρα. Γι' αυτό και θεώρησε υποχρέωσή του να συμπληρώσει την προπαγάνδα της κυβέρνησης του Μπούργκος στα Βαλκάνια μέσω των δικών του κειμένων και της λογοκρισίας που ασκούσε στη ροή πληροφοριών από την Ισπανία.¹⁵ Παράλληλα φρόντισε να εκκαθαρίσει κάθε δημοκρατικό στοιχείο από τον «Ισπανο-Ελληνικό Σύνδεσμο», το μόνο σοβαρό ισπανικό πολιτιστικό φορέα στην ελληνική πρωτεύουσα.¹⁶

Ήλλη σημαντική δραστηριότητα της «εθνικής» αντιπροσωπείας ήταν η διανομή του *Bulletin d'Information Espagnole*. Το παραπάνω έντυπο εκδιδόταν

14. AMAE R1047/57, Romero Radigales προς Serrat y Bonastre (Αθήνα, 15 Αυγούστου 1937)· Romero Radigales προς Sangroniz (Αθήνα, 28 Αυγούστου 1937)· «Nota sobre los Servicios de Información Navales de Rumania y Grecia» (Σαλαμάνκα, 12 Ιανουαρίου 1938). M. Espinosa, «Una Extraña Misión», *Revista General de la Marina* 3 (1975) 249-264· J. Cervera Valderrama, *Memorias de Guerra*, Μαδρίτη, Editora Nacional, 1968, σ. 26-27, 111-113, 308.

15. AMAE R1058/9, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 5 Μαΐου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 4 Ιουνίου 1938). P487/33845, Romero Radigales προς Peche Cabeza de Vaca (Σόφια, 26 Μαρτίου 1940). Για ένα δείγμα της φρανκικής εκδοτικής προσπάθειας στα Βαλκάνια βλ. S. de Romero Radigales, *El Separatismo Vasco*, Σόφια, Ideal, 1937.

16. AMAE R1058/9, Romero Radigales προς Espinosa de los Monteros (Αθήνα, 28 Μαρτίου 1938). R1672/1, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 31 Αυγ. 1938). Ο «Ισπανο-ελληνικός Σύνδεσμος» είχε ιδρυθεί πριν από τον πόλεμο (ενδεχομένως τη δεκαετία του 1920) και είχε σκοπό τη γνωριμία του ελληνικού κοινού με τη γλώσσα και τον πολιτισμό της Ισπανίας. Τα μέσα που διέθετε ο Σύνδεσμος ήταν πενιχρά και απ' ό,τι φαίνεται υπολειπόμενα. Βλ. *El Sol*, 18 Δεκεμβρίου 1935. AMAE R721/3, Abella προς Ministerio de Estado, «Inventario C: Intereses Espirituales Españoles» (Αθήνα, 16 Ιανουαρίου 1935). Πρόεδρος του Συνδέσμου την εποχή του ισπανικού εμφυλίου ήταν ο διευθυντής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Αλέξανδρος Φιλαδέλφους, η συμπάθεια του οποίου για τους φρανκιστές ήταν γνωστή.

από το εθνικιστικό «Γραφείο Τύπου και Προπαγάνδας» του Παρισιού, επανδρωμένο κυρίως από Καταλανούς συντηρητικούς. Σκοπός του ήταν να «εξασθενήσει την προπαγάνδα των μαρξιστών και να γνωστοποιήσει τον χαρακτήρα και τη σημασία του Εθνικού Κινήματος» στα ξένα μέσα ενημέρωσης και σε επιφανείς προσωπικότητες του παγκόσμιου πολιτικού στερεώματος. Αντίτυπα του *Bulletin* μοιράζονταν δωρεάν σε πλήθος γαλλόφωνων κυρίως εφημερίδων, ενώ οι κατά τόπους φρανκιστές διπλωμάτες είχαν αναλάβει να τα μεταφράζουν και να τα διανέμουν όπου έκριναν σκόπιμο. Στην Ελλάδα το *Bulletin* κυκλοφόρησε με τον τίτλο *Δελτίον Πληροφοριών εξ Ισπανίας* μεταξύ 1937-1939.¹⁷

Μετά το τέλος της εμφύλιας σύγκρουσης, η κυβέρνηση Φράνκο, παρασυρμένη ίσως από την ρητορεία της για την «πρωτοπόρα» θέση που υποτίθεται ότι η Ισπανία καταλάμβανε μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών, σχεδίασε μεγάλοπνοα προγράμματα πολιτισμικής επέκτασης στα Βαλκάνια και τον μεσογειακό χώρο. Βιβλιοθήκες, πανεπιστημιακές έδρες και ινστιτούτα θα αποτελούσαν άξονες της «αποστολής» της Ισπανίας στα κράτη της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Όμως το χάσμα μεταξύ φαντασίωσης και πραγματικότητας δεν άργησε να φανεί αγεφύρωτο και όποιες πρωτοβουλίες πάρθηκαν προς αυτή την κατεύθυνση αποδείχθηκαν εφήμερες.¹⁸

Αν και την εξωτερική πολιτική της Ισπανίας του Φράνκο υπηρετούσαν επίσημα διπλωμάτες καριέρας, παλιομοδίτες συντηρητικοί στην πλειονότητά τους, ωστόσο είχαν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό της Φάλαγγας του φασιστικού κόμματος, που θεωρούσε ότι η νίκη των εθνικιστών ήταν μονάχα το πρώτο βήμα για την εγκαθίδρυση ενός ολοκληρωτικού κράτους και τη διεξαγωγή μιας «εθνικο-συνδικαλιστικής επανάστασης». Το ολιγομελές και μικρής εμβέλειας κόμμα των μέσων της δεκαετίας του 1930 γιγαντώθηκε σε μια μαχητική μαζική οργάνωση κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, η οποία δεν θυσίασε μόνο χιλιάδες εθελοντές στον «εθνικό στρατό», αλλά επίσης πρόσφερε τις προγραμματικές αρχές του «Νέου Κράτους» (τα περίφημα «27 σημεία»), ενεργοποίησε τη διαδικασία εκφασισμού της φρανκικής κοινωνικοπολιτικής συμμαχίας και επένδυσε το τελετουργικό της εξουσίας με τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του φασισμού. Ωστόσο η Φάλαγγα απέτυχε παταγωδώς στον κύριο στόχο της,

17. B. de Riquer i Permanyer, *L'Últim Cambó (1936-1947). La Dreta Catalana davant la Guerra Civil i el Primer Franquisme*, Vic, Eumo, 1996, σ. 95-110. Αντίτυπα του περιοδικού σε ελληνική μετάφραση (*Δελτίον Πληροφοριών εξ Ισπανίας*) φυλάσσονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

18. L. Delgado Gómez-Escalonilla, *Imperio de Papel. Acción Cultural y Política Exterior durante el Primer Franquismo*, Μαδρίτη, C.S.I.C., 1992, σ. 182-183· M. Huguet Santos, *Planteamientos Ideológicos sobre la Política Exterior Española en la Inmediata Postguerra, 1939-1945*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Μαδρίτη, Universidad Complutense de Madrid, 1989, σ. 487-489.

την πολιτική ηγεμονία. Οι εσωτερικοί της αντίπαλοι —οι στρατιωτικοί και η Εκκλησία— αποδείχθηκαν ισχυρότεροι. Τον Απρίλιο του 1937 η Φάλαγγα υποχρεώθηκε να ενταχθεί σε ενιαία πολιτική συσσωμάτωση πλάι σε μοναρχικούς σχηματισμούς όλων των αποχρώσεων, με τους οποίους είχε ελάχιστα κοινά σημεία.¹⁹ Αν και η Φάλαγγα είχε καταφανώς τον πρώτο λόγο στο νέο κόμμα και της είχαν παραχωρηθεί σημαντικοί τομείς της κρατικής πολιτικής (συνδικαλισμός, προπαγάνδα), είχε καταστεί πια εργαλείο στα χέρια του Φράνκο. Αντί το κόμμα να κατακτήσει το Κράτος, συνέβη μάλλον το αντίθετο.²⁰

Η Φάλαγγα, διαρθρωμένη ως κόμμα μαζών, διέθετε επίσημα από το 1938 μια «Εξωτερική Υπηρεσία» κατά τα πρότυπα της ναζιστικής *Auslandsorganisation* και των ιταλικών *Fasci all'Estero*. Με πλεόνασμα φιλοδοξίας, οι υπεύθυνοι της υπηρεσίας διακήρυτταν ότι σκόπευαν να εξαπλώσουν την οργάνωση «σε όλες τις χώρες του κόσμου ακόμη κι αν ο αριθμός των Ισπανών κατοίκων σε κάποιες από αυτές είναι πολύ μειωμένος». Το καλοκαίρι του 1938 διορίστηκε ένας φαλαγγίτης «Έκτακτος Επιθεωρητής για την Ιταλία και τα Βαλκάνια» με έδρα τη Ρώμη και ορίστηκε ότι στόχοι της Φάλαγγας στην περιοχή ήταν να δημιουργήσει δεσμούς με κόμματα «παρόμοια» με αυτή, να συγκροτήσει μικρές ομάδες συμπαθούντων, να διαδώσει την ιδεολογία της οργάνωσης, να διατηρεί «στενή σχέση» με τους κατά τόπους Γερμανούς εθνικοσοσιαλιστές και Ιταλούς φασίστες και να συλλέγει πληροφορίες για την εσωτερική κατάσταση της κάθε χώρας. Η πραγματικότητα ήταν διαφορετική: το κόμμα δεν είχε υποδομή στις βαλκανικές χώρες, εκτός από μικρούς πυρήνες στη Ρουμανία και την Τουρκία. Οι ισπανικές κοινότητες της περιοχής αποτελούνταν σχεδόν ολοκληρωτικά από Εβραίους, στους οποίους απαγορευόταν να γίνουν μέλη της Φάλαγγας. Έτσι οι φαλαγγίτες αναγκάστηκαν να αναζητήσουν ξένους συμπαθούντες με απογοητευτικά αποτελέσματα. Η *Falange Exterior* απέκτησε σχετική επιρροή μόνο στα κράτη της Λατινικής Αμερικής και του Άξονα.²¹

19. Το πλήρες όνομά της αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα της ετερογένειας των δυνάμεων που τη συνέθεσαν: Ισπανική Τραντισιοναλιστική Φάλαγγα των Επιτροπών Εθνικο-συνδικαλιστικής Επίθεσης (*Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista*).

20. Για τη Φάλαγγα κατά τη δικτατορία του Φράνκο βλ. J. M. Thomàs, *La Falange de Franco. Fascismo y Fascistización en el Régimen Franquista (1937-1945)*, Βαρκελώνη, Plaza & Janés, 2001· S. M. Elwood, *Spanish Fascism in the Franco Era: Falange Española de las JONS, 1936-1976*, Λονδίνο, Macmillan, 1987.

21. Archivo General de la Administración - sección de la Presidencia de Gobierno - fondo de la Secretaria General del Movimiento (Alcalá de Henares) [AGA-PG-SGM] 1712/29, Rodríguez Gortazar προς Beneyto (Σαν Σεμπασιάν, 5 Ιουλίου 1938)· Rodríguez Gortazar προς Beneyto (Σαν Σεμπασιάν, 3 Σεπτεμβρίου 1938)· Rodríguez Gortazar προς Beneyto (Σαν Σεμπασιάν, 31 Οκτωβρίου 1938)· Rodríguez Gortazar προς Fernández Chowyka (Σαν Σεμπασιάν, 10 Νοεμβρίου 1938). Γενικά για τη δράση των

Όσον αφορά την Ελλάδα, οι φαλαγγίτες πίστεψαν ότι ανακάλυψαν έναν ιδανικό αντιπρόσωπο στο πρόσωπο του José de Bustinduy, διευθυντή ωδείου στην Αθήνα και προσώπου «με ιδέες καθαρά εθνικιστικές, όχι μόνο τωρινές, αλλά από πολύ πριν την ανακήρυξη της Δημοκρατίας στην Ισπανία». Εκείνος, απ' ό,τι φαίνεται, δεν έδειξε ανάλογο ενδιαφέρον και το σχέδιο εγκαταλείφθηκε.²² Παραδόξως, η Φάλαγγα άνοιξε ένα ημιεπίσημο γραφείο στην ελληνική πρωτεύουσα μεταξύ 1943-1944, ενώ δηλαδή η χώρα βρισκόταν υπό γερμανική κατοχή και η Φάλαγγα είχε πια πέσει σε παρακμή. Επικεφαλής του γραφείου ήταν ο Ευγένιος Palchevsky, Ρώσος αντιμπολσεβίκος εξόριστος, στον οποίο είχε χορηγηθεί η ισπανική υπηκοότητα ως ανταμοιβή για τη συμμετοχή του στον ισπανικό εμφύλιο στις τάξεις του φρανκικού στρατού. Ο ρόλος του Palchevsky, ιδίως κατά τη διάρκεια των εκτοπίσεων των Εβραίων της Αθήνας, είναι εξαιρετικά αμφιλεγόμενος.²³

II

Η εθνικιστική προπαγάνδα προέβαλλε μια μανιχαϊστική εικόνα του πολέμου ως επικής πάλης μεταξύ «πολιτισμού» και «βαρβαρότητας». Η «αιώνια Ισπανία» διασταύρωνε το ξίφος της με την «αντι-Ισπανία», οι «στρατιώτες του Χριστού» με τους «χωρίς Θεό», οι «αιπότες της πατρίδας» με τους «λακέδες της Μόσχας». Ενώ οι δημοκρατικοί υπογράμμιζαν το γεγονός ότι επρόκειτο για μια ένοπλη εξέγερση κατά της νόμιμης κυβέρνησης και, κατά διαστήματα, την ανα-

φαλαγγιτών στο εξωτερικό βλ. I. González García, «El Servicio Exterior de Falange y la Política Exterior del Primer Franquismo: Consideraciones Previas para su Investigación», *Hispania* 186 (1994) 279-307. Ειδικά για τα Βαλκάνια βλ. Veiga, *ό.π.*, passim.

22. AGA-PG-SGM 1712/169: Castaño προς Zayas (Σαν Σεμπασιάν, 5 Ιουλίου 1938).

23. AMAE R2303/13: Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 13 Μαρτίου 1944). Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδας, 1941-1944*, Αθήνα, Εστία, ²1996, σ. 94-95, 101-102. R. Hillberg, *The Destruction of the European Jews*, Νέα Υόρκη, Harper Colophon, σ. 448. Οι διασυνδέσεις του Romero Radigales με τους Ρώσους «λευκοφρουρούς» που ζούσαν στην Ελλάδα χρονολογούνταν τουλάχιστον από το 1938. Βλ. τα συγχαρητήρια τηλεγραφήματα με αφορμή τις εθνικιστικές νίκες του προέδρου του Groupe Nationaliste Russe της Αθήνας, πρίγκηπα Demidof, και την απάντηση του Φράνκο. AMAE R1058/9, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 19 Απριλίου 1938). R1058/10, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 28 Ιανουαρίου 1939). Espinosa de los Monteros προς Romero Radigales (Μπούργκος, 7 Μαρτίου 1939). Η στρατολόγηση Ρώσων αντικαθεστωτικών από τις ισπανικές μυστικές υπηρεσίες γενικεύτηκε μετά το τέλος του ισπανικού εμφυλίου στο πλαίσιο της επέκτασης της «Υπηρεσίας Σοβιετικών Πληροφοριών», ενός κατασκοπευτικού δικτύου που η Μαδρίτη έστησε μάλλον πρόχειρα στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή. Βλ. Veiga, *ό.π.*, σ. 16-17.

γκαιότητα να υπάρξουν επαναστατικές διεργασίες εντός του συνταγματικού πλαισίου, οι φρανκιστές απέρριπταν τη νομιμότητα του Λαϊκού Μετώπου. Σύμφωνα με τους εθνικιστές, όχι μόνο οι εκλογές του Φεβρουαρίου του 1936 παραποίησαν τη λαϊκή βούληση, αλλά και η δημοκρατική κυβέρνηση ήταν έρμαιο «διεθνιστικών» δυνάμεων, όπως του κομμουνισμού, της μασονίας και του εβραϊσμού. Προς απόδειξη των καταγγελιών τους επικαλούνταν την αντικληρική λαίλαπα, τη βίαιη ανατροπή των παραδοσιακών κοινωνικών δομών και την παρουσία χιλιάδων ξένων («πρακτόρων») στο ισπανικό έδαφος. Η Δημοκρατία ταυτιζόταν με την αναρχία και το χάος, ενώ το «Νέο Κράτος» στεκόταν θεματοφύλακας της ευνομούμενης εθνικής ενότητας, του καθολικισμού και του «αυτοκρατορικού» προσανατολισμού της Ισπανίας. Η θεολογική και συνωμοσιολογική ερμηνεία της ιστορίας έσμιγαν καθώς η προστασία της θρησκείας και ο αντικομμουνισμός στάθηκαν διαρκή μοτίβα του εθνικιστικού εμφυλιοπολεμικού λόγου, συμπυκνωμένα σε δύο έννοιες με έντονο συμβολικό φορτίο: «σταυροφορία» και «εθνικοαπελευθερωτικός πόλεμος».²⁴

Η φρανκική ρητορεία γύρω από τη διαφύλαξη της ρωμαιοκαθολικής ταυτότητας της Ισπανίας δεν είχε μεγάλη απήχηση στην Ελλάδα. Άλλωστε οι εθνικιστές επιτετραμμένοι ένοιωθαν πολύ ενοχλημένοι από την αντιμετώπιση που είχαν οι κοινότητες των Ελλήνων καθολικών και ουνιτών.²⁵ Αντίθετα με την απήχηση της «σταυροφορίας» του στρατηγού Φράνκο, ο ισπανικός αντικομμουνισμός μπορούσε να βρει εύφορο έδαφος στην ελληνική κοινή γνώμη.

Το φθινόπωρο του 1936 οι εθνικιστές έδωσαν ευρεία δημοσιότητα στην τυχαία ανακάλυψη μιας σειράς απόρρητων εγγράφων στην Εξτρεμαδούρα και τις Βαλεαρίδες νήσους. Μολονότι ανυπόγραφα και δίχως διακριτικές σφραγίδες, τα έγγραφα θεωρήθηκαν ότι προέρχονταν από το «μυστικό αρχείο του κομμουνιστικού γενικού επιτελείου στην Ισπανία». Σύμφωνα με αυτά, η Κομμουνιστική Διεθνής προετοίμαζε την πραξικοπηματική κατάληψη της εξουσίας περί τα μέσα του 1936. Ετερόκλητες δυνάμεις της ισπανικής αριστεράς (από τους μετριοπαθείς σοσιαλιστές ως τους αναρχικούς) υπό κομμουνιστική καθοδήγηση, σε συνεργασία με Γάλλους και Ρώσους απεσταλμένους, θα εγκαθίδρυναν ένα «εθνικό Σοβιέτ», αφού πρώτα θα εξουδετέρωναν τις ένοπλες δυνάμεις και τα αντίπαλα πολιτικά κόμματα. Η αποκάλυψη της «κομμουνιστικής συνωμοσίας»

24. E. Ucelay Da Cal, «Ideas Preconcebidas y Estereotipos en las Interpretaciones de la Guerra Civil Española: el Dorso de la Solidaridad», *Historia Social* 6 (1990) 23-43· M. Tuñón de Lara, «Cultura y Culturas. Ideologías y Actitudes Mentales», στο M. Tuñón de Lara κ.ά., *La Guerra Civil Española 50 Años Después*, Βαρκελώνη, Labor, 1986, σ. 275-305.

25. AMAE 1058/10, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 24 Δεκεμβρίου 1938). R3463/8, Dousinague προς Serrano Suñer (Αθήνα, 1 Δεκεμβρίου 1940).

εξυπηρετούσε τον προφανή σκοπό της νομιμοποίησης της εθνικιστικής στάσης: οι αξιωματικοί «χτύπησαν ακριβώς την κατάλληλη στιγμή» για να αποτρέψουν την υποδούλωση της πατρώας γης. Στα επόμενα χρόνια τα «μυστικά έγγραφα» αποτέλεσαν ακρογωνιαίο λίθο της φρανκικής προπαγάνδας σε αρκετές χώρες (Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Μεγάλη Βρετανία και Σουηδία), ενώ μετά το πέρας του εμφυλίου πολέμου μνημονεύθηκαν στο ανελέητο επίσημο κατηγορητήριο κατά της Β' Δημοκρατίας που συνέταξε η κυβέρνηση των νικητών.²⁶

Υπό το φως τέτοιων «ανατριχιαστικών» στοιχείων, η ισπανική αναμέτρηση υπερέβαινε τα εθνικά σύνορα και αφορούσε ολόκληρη τη διεθνή κοινότητα. Επρόκειτο για «μια διεθνή σύγκρουση σε ένα εθνικό πεδίο μάχης», κατά δήλωση του δικτάτορα της Πορτογαλίας Antonio de Oliveira Salazar. 'Όπως διακήρυττε ο Φράνκο, η Ισπανία δεν πολεμούσε για δικούς της στόχους, «αλλά για να διαφυλάξει τα δίκαια και τα ιδανικά της ανθρωπότητας». Η μάχη δινόταν «για να σωθούν οι αναλλοίωτες αρχές του χριστιανικού πολιτισμού» και για να αποφευχθεί η μετατροπή της χώρας σε «σοβιετική αποικία». «'Όπως η Ισπανία», συμπέραινε βαρύγδουπα ο Caudillo, «έσωσε τον παγκόσμιο πολιτισμό στη ναυμαχία της Ναυπάκτου [το 1571], τώρα έχει αναλάβει άλλο παρόμοιο ιστορικό έργο ενάντια στην όχι λιγότερο επικίνδυνη σημερινή απειλή» του μπολσεβικισμού.²⁷

Κάποιοι Ισπανοί και αλλοδαποί ζηλωτές της φρανκικής αντεπανάστασης, βασισμένοι στα «μυστικά κομμουνιστικά έγγραφα», θέλησαν να γίνουν περισσότερο συγκεκριμένοι όσον αφορά το απειλητικό φάσμα του «ασιατικού επεκτατισμού». Ο ισπανικός εμφύλιος αποτελούσε «αιματηρό αντίκτυπο» του 7ου Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς του Αυγούστου 1935, κατά το οποίο καθορίστηκε η επαναστατική ατζέντα του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Η Ισπανία στάθηκε το «πρώτο θύμα» της σοβιετικής ανατρεπτικής δράσης —και πιθανόν αυτό με τις μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας—, αλλά σε καμία περίπτωση το μοναδικό. Η Γαλλία κινδύνευε, καθώς η Μεσόγειος αποτελούσε πια στρατηγική προτεραιότητα του Κρεμλίνου. Και όπως ο αρχιεπίσκοπος του Τολέδο σημείωνε σε μια εγκύκλιο των αρχών του 1937, η Βαρκελώνη προοριζόταν για «κεφαλή της σοβιετικής Δημοκρατίας της Μεσογείου και κέντρο της μπολσεβικοποίησης των δυτικών χωρών της Ευρώπης».²⁸

26. Ministerio de Gobernación, *Dictamen de la Comisión sobre Ilegitimidad de los Poderes Actuales en 18 de Julio de 1936*, Βαρκελώνη, Editora Nacional, 1939, σ. 66-69.

27. F. Franco Bahamonde, *Palabras del Caudillo, 19 Abril 1937 - 31 Diciembre 1938*, χ.τ.ε., Fe, 1939, σ. 134, 147, 150, 178. Η δήλωση του Oliveira Salazar δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *ABC* της Σεβίλλης στις 11 Σεπτεμβρίου 1936.

28. M. Karl [ψευδώνυμο του M. de Carlavilla], *Técnica del Komintern en España*, Badajoz 1937, σ. 53-57, 84, 100-101, 222-228· J. Bardoux, *Le Chaos Espagnol. Evite-*

Στο μεταξύ, ο Μεταξάς κατέβαλλε κάθε προσπάθεια να αποδείξει ότι έσωσε τη χώρα «δύο βήματα από του κρημνού», καθώς οι απεργιακές κινητοποιήσεις προλείαναν το δρόμο για «αιματοκύλισμα της Ελλάδος». Μάλιστα, τις πρώτες μέρες μετά το πραξικόπημα, οι αρχές αναφέρθηκαν σε κάποια έγγραφα του ΚΚΕ που αποδείκνυαν ότι οι ντόπιοι κομμουνιστές θα στήριζαν ενεργά την ισπανική Δημοκρατία, θα λεηλατούσαν τις πρεσβείες της Γερμανίας και της Ιταλίας, ενώ η χώρα θα εισερχόταν σε μια χαοτική περίοδο μαζικών σφαγών και αντιθρησκευτικών βανδαλισμών. Κανένα στοιχείο δεν παρουσιάστηκε ποτέ, όμως αυτό δεν εμπόδισε πολλούς ξένους παρατηρητές να συνδέσουν την κατάλυση της ελληνικής Δημοκρατίας με τον πόλεμο στην Ιβηρική.²⁹

Χρειάστηκε να φτάσουν μυστηριωδώς τα προαναφερθέντα ντοκουμέντα «της γραμματείας του ισπανικού κομμουνιστικού κόμματος» στα χέρια των τεταρτοαυγουστιανών το Σεπτέμβριο του 1936 για να πληροφορηθεί το ελληνικό κοινό ποιος θα ήταν ο ρόλος της χώρας στην «παγκόσμιον κομμουνιστικήν επανάστασιν» ή πώς προετοιμάστηκε η «έξωθεν κοινή τύχη διά την Ελλάδα και την Ισπανίαν» από τη Μόσχα. Η εξαγγελία της δημιουργίας Λαϊκών Μετώπων, όπως ανέφεραν τα έγγραφα, δεν ήταν παρά το πρώτο στάδιο ενός σχεδίου διεθνούς ανατροπής. Οι χώρες όπου τελικά σχηματίστηκαν Λαϊκά Μέτωπα (Ισπανία, Γαλλία, Ελλάδα) γρήγορα πέρασαν στο δεύτερο στάδιο, που υπαγόρευε «την εξοικείωσιν των εργατικών μαζών εις την επαναστατικήν δράσιν και τας οδομαχίας». Οι απεργιακές κινητοποιήσεις του Μαΐου 1936 στη Θεσσαλονίκη και η αναταραχή στην Ισπανία την ίδια εποχή υποτίθεται ότι αποτελούσαν εύγλωττες αποδείξεις της επιτυχίας αυτής της τακτικής. Το τρίτο και τελευταίο στάδιο, κατά τα έγγραφα, είχε οριστεί για το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς και περιελάμβανε την κατάληψη της εξουσίας: τότε, δηλαδή, «πάσα η εξουσία θα περιήρχετο εις τους μισθοφόρους της Γ' Διεθνούς». Κάπου εκεί όμως οι δύο χώρες ακολούθησαν διαφορετικές πορείες. Σύμφωνα με τον ελληνικό τύπο, το στρατιωτικό κίνημα στην Ισπανία «εξερράγη με μεγάλην βραδύτητα» και ολόκληρη η επικράτεια βουτήχτηκε στο αίμα: η κατάληξη για την Ελλάδα υπήρξε «ευτυχεστέρα», αφού, χάρη στο Μεταξά, «διέφυγε τύχην, η οποία είχε σχεδιασθή κοινή για τους Ισπανούς και τους Έλληνας εις τα σκοτεινά δώματα του Κρεμλίνου».³⁰

rons-nous la Contagion?, Παρίσι, Flammarion, 1937· I. Gomá y Tomás, *Por Dios y por España 1936-1939*, Βαρκελώνη, Casulleras, 1940, σ. 31.

29. I. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Α', Αθήνα, Έκταρος, 1969, σ. 16· J. V. Kofas, *Authoritarianism in Greece. The Metaxas Regime*, Boulder (Col.), Columbia University Press, 1983, σ. 46-50· H. Richter, *Δύο επαναστάσεις και αντιεπαναστάσεις στην Ελλάδα 1936-1946*, μετάφρ. Ελ. Μιχαλοπούλου και Τζ. Μαστοράκη, τ. Α', Αθήνα, Εξάντας, 1975, σ. 60.

30. *Καθημερινή*, 23 Σεπτεμβρίου 1936. Σφήμας, *ό.π.*, σ. 85-87.

Οι Ισπανοί εθνικιστές αντελήφθησαν τις προοπτικές αξιοποίησης που η μεταξική επιχειρηματολογία πρόσφερε στην εξωτερική τους προπαγάνδα. Υπεύθυνος να συνενώσει τις δύο θεωρίες συνωμοσίας ήταν ένας παλιός γνώριμος: ο Pedro Prat y Soutzo, μαρκήσιος του Nantouillet. Ελληνικής καταγωγής από την πλευρά της μητέρας του, είχε υπηρετήσει ως γραμματέας της ισπανικής αντιπροσωπείας στην Αθήνα κατά τις δεκαετίες του 1910 και 1920. Θεωρούμενος ως ο καλύτερος γνώστης της βαλκανικής πραγματικότητας (ήταν μεταξύ άλλων προσωπικός φίλος του Γεωργίου Β' και του βασιλιά Καρόλου Β' της Ρουμανίας), ο Prat y Soutzo προσπαθούσε να συμβιβάσει την αποστολή του ως πρεσβευτή του Φράνκο στο Βουκουρέστι και άτυπου διπλωματικού πληρεξούσιου για τα Βαλκάνια με την ιδιότητα του όψιμου φαλαγγίτη. Ο μαρκήσιος έφτασε στην Αθήνα την άνοιξη του 1937 και τροφοδότησε τους δημοσιογράφους με περισσότερες λεπτομέρειες. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, μετά το περίφημο 7ο Συνέδριο της Κομιντέρν, μια έκτακτη συνέλευση ξένων στελεχών έλαβε χώρα το Νοέμβριο του ίδιου έτους στη Μόσχα. Ο Ισπανός αντιπρόσωπος περιέγραψε τις επιτυχίες του κινήματος στη χώρα του και παρατήρησε ότι «ο κομμουνισμός, έχοντας στην κατοχή του την Ισπανία και μια άλλη χώρα της κεντρικής Μεσογείου, θα μπορούσε να γίνει γρήγορα ο αληθινός αφέντης της λεκάνης της Μεσογείου». Η αφρόκρεμα του διεθνούς κομμουνισμού, προεδρεύοντας του Δημητρώφ, συμπέρανε ότι «μετά την Ισπανία, η Ελλάδα, λόγω της οικονομικής της ένδειας, των εσωτερικών πολιτικών ανωμαλιών της και της μεγάλης προόδου της κομμουνιστικής οργάνωσης, παρουσιάζει την καλύτερη ατμόσφαιρα για την προετοιμασία της κοντινής κομμουνιστικής νίκης». Έτσι Λαϊκά Μέτωπα σχηματίστηκαν στις δύο χώρες και δρομολογήθηκαν καταστροφικές εξελίξεις.³¹

Δεν ήταν τυχαίο που οι «αποκαλύψεις» του Prat y Soutzo φιλοξενήθηκαν πρώτα στις στήλες της *Εστίας*. Ο διευθυντής της εφημερίδας, Αχιλλέας Κύρου ήταν ενθουσιώδης υποστηρικτής της φρανκικής Ισπανίας. Σύμφωνα με τον Romero Radigales, ο Κύρου ήταν «ο καλύτερος δημοσιογράφος» και «ένας από τους καλύτερους συγγραφείς της Ελλάδας», ενώ, όσον αφορά τον εθνικιστικό του ζήλο, ήταν συγκρίσιμος με τους διανοούμενους της *Action Française*. Ο Κύρου μάλιστα πίεζε τον Μεταξά να διακόψει το λαθρεμπόριο με τους δημοκρατικούς και να συνάψει επίσημες σχέσεις με τους εθνικιστές, ενώ το Φεβρουάριο του 1938 συνέταξε ένα παραληρηματικό μανιφέστο υποστήριξης στο Φράνκο που υπέγραψαν περισσότεροι από εξήντα επιφανείς εκπρόσωποι των γραμμάτων και των επιστημών, μεταξύ των οποίων βρίσκονταν οι Κω-

31. D. Cameron Watt και K. Bourne (επιμ.), *British Documents on Foreign Affairs, Part B, From the First to the Second World War, Series F, Europe 1919-1939*, τ. ΙΓ', Frederick (Md.), University Publications of America, 1993, σ. 154-157.

στής Παλαμάς, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Γεώργιος Στρέητ, Γεώργιος Βλάχος, Αλέξανδρος Φιλαδέλφους και Νικόλαος Λούβαρις.³²

Μια στοιχειώδης γνώση της διεθνούς πολιτικής κατάστασης της εποχής αρκεί για να καταδειχθεί ότι τα «ντοκουμέντα» του Φράνκο ήταν μια μεγαλειώδης απάτη. Η εξαγγελία των Λαϊκών Μετώπων απείχε πολύ από το να αποτελεί επαναστατικό σάλπισμα: μετά την παταγώδη αποτυχία της σεκταριστικής στρατηγικής μεταξύ 1928 και 1934 («τάξη εναντίον τάξης», «σοσιαλφασισμού»), που απομόνωνσε τη Μόσχα από τη Δύση και αθέλητα συνεισέφερε στην άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, η σοβιετική ηγεσία θέλησε να έλθει ξανά σε συνεννόηση με τις αστικές δημοκρατίες προκειμένου να επεξεργαστούν ένα σύστημα συλλογικής ασφάλειας στην ηπειρωτική Ευρώπη. Σε τοπικό επίπεδο, τα Λαϊκά Μέτωπα αποσκοπούσαν στην πολιτική ενότητα των προοδευτικών δυνάμεων, προβάλλοντας ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα απέναντι στη δικτατορική απειλή της αυταρχικής Δεξιάς και του φασισμού. Η φρανκική παραφιλολογία αποσιωπά την αδυναμία του ισπανικού κομμουνιστικού κόμματος (πόσο μάλλον του ελληνικού), αλλά και συσκοτίζει τις υπαρκτές διαιρέσεις στους κόλπους της ισπανικής αριστεράς, εμφανίζοντας τους κομμουνιστές να συνωμοτούν από κοινού με διακηρυγμένους εχθρούς τους, όπως τους τροτσκιστές και τους αναρχοσυνδικαλιστές.³³

Στην πραγματικότητα, τα έγγραφα της «κομμουνιστικής συνωμοσίας» και οι διάφορες εκδοχές τους, όπως αυτή που διαδόθηκε στην Ελλάδα, ήταν προϊόν πλαστογραφίας. Μάλιστα οι πλαστογράφοι είχαν φροντίσει να τα διοχετεύσουν σε στρατιωτικούς και φαλαγγιτικούς κύκλους της Μαδρίτης την άνοιξη του 1936, προτού δηλαδή ξεσπάσει ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος. Βάση των χαλκευμένων εγγράφων ήταν τα κείμενα της Entente Internationale Anticomuniste, μιας μυστηριώδους οργάνωσης που είχε ιδρυθεί το 1924 από Γάλλους ακροδεξιούς και Ρώσους τσαρικούς στην Ελβετία. Η Entente πίστευε ότι «μια ανθεκτική ειρήνη προϋποθέτει την πτώση των Σοβιέτ», οπότε μόνο μια υπερεθνική συνεργασία και κινητοποίηση θα μπορούσε να αναχαιτίσει τη δράση της Τρίτης Διεθνούς. Δεκάδες κυβερνήσεις και προσωπικότητες έγιναν

32. AMAE R1047/57, Romero Radigales προς Serrat y Bonastre (Αθήνα, 10 Ιανουαρίου 1937). R1047/56, Romero Radigales προς Serrat y Bonastre (Αθήνα, 12 Ιανουαρίου 1937). R1058/9, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 17 Φεβρουαρίου 1938). Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 30 Μαρτίου 1938). Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 2 Απριλίου 1938).

33. Ενδεικτικά βλ. M. S. Alexander και H. Graham (επιμ.), *The French and Spanish Popular Fronts. Comparative Perspectives*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1989. H. Graham και P. Preston (επιμ.), *The Popular Front in Europe*, Λονδίνο, Macmillan, 1987. Για την ελληνική περίπτωση βλ. Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 31999, σ. 261-280.

αποδέκτες του προπαγανδιστικού υλικού της Entente, στο οποίο η Σοβιετική Ένωση κατονομαζόταν ως υπαίτια οποιασδήποτε κοινωνικής αναστάτωσης ανά τον κόσμο και τα ανελεύθερα δεξιά καθεστώτα υμνούσαν ως αποτελεσματικά αναχώματα απέναντι στην Αριστερά. Ο στρατηγός Φράνκο ήλθε σε επαφή με τα γραπτά της οργάνωσης στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και έκτοτε έγινε φανατικός αναγνώστης και τακτικός συνδρομητής του ενημερωτικού δελτίου της. Ο έξαλλος αντικομμουνισμός της Entente διαμόρφωσε τόσο τον τρόπο με τον οποίο ο Φράνκο αντιλαμβανόταν την πολιτική, ώστε το 1936 να έχει προ πολλού πειστεί ότι η Ισπανία διέτρεχε το θανάσιμο κίνδυνο της μπολσεβικικής επικράτησης.³⁴ Η Entente έπαιξε σίγουρα ρόλο στον πολλαπλασιασμό των αντικομμουνιστικών νομοθετημάτων στην Ευρώπη του μεσοπολέμου. Μάλιστα, κάποιои μελετητές εκτιμούν ότι το ιδιώνυμο του 1929 εμπνεύστηκε εν μέρει από το πρόγραμμά της.³⁵ Η συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια του Μεταξά κίνησε φυσικά το ενδιαφέρον της οργάνωσης: ένας απεσταλμένος της έφτασε στην Αθήνα και συναντήθηκε με τον βασιλιά Γεώργιο.³⁶ Εύλογα λοιπόν μπορούμε να υποθέσουμε ότι εκείνος διοχέτευσε τα «αναμφισβήτητα πειστήρια» του Σεπτεμβρίου του 1936 στην ελληνική κυβέρνηση.

III

Οι φρανκιστές αντιπρόσωποι συμφωνούσαν πλήρως με τον λόγο ύπαρξης της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, αφού «αν είχε διατηρηθεί το κοινοβουλευτικό σύστημα, ο κομμουνισμός θα είχε πια εγκατασταθεί στην Ελλάδα». Η «καταραμένη δημοκρατική περίοδος» με τη «θάλασσα των μικρών παθών της» θύμιζε το πρελούδιο κοινωνικής επανάστασης. Το πραξικόπημα του Μεταξά έβαλε τέλος στην κυριαρχία των κομμάτων, των επαγγελματιών πολιτικών και των «ψευτο-διανουμένων», εν ολίγοις «ολόκληρου του κυβερνητικού μηχανισμού που ο 20ός αιώνας κληρονόμησε προς δυστυχία του από τον 19ο». Οι εθνικιστές διπλωμάτες στην Αθήνα δεν αμφέβαλλαν για τον προσανατολισμό του μεταξικού καθεστώτος. Οι προθέσεις του Έλληνα δικτάτορα ήταν αγνές όσο και

34. H. R. Southworth, *Conspiracy and the Spanish Civil War: the Brainwashing of Francisco Franco*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2000 και «Conspiración contra la República: los "Documentos Secretos Comunistas" de 1936, Fueron Elaborados por Tomás Borrás», *Historia* 16 26 (1978) 41-57.

35. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 396-397.

36. Bureau Permanente de l'Entente Internationale Anticomuniste, *Dix-sept ans de Lutte contre le Bolchevisme 1924-1940. L'activité de l'Entente Internationale Anticomuniste*, Γενεύη 1940, σ. 13-14.

η επιθυμία του να νικήσουν τα φρανκικά στρατεύματα (παρά τις εμπορικές συναλλαγές του με τη δημοκρατική κυβέρνηση της Βαλένθια),³⁷ όμως το καθεστώς του δεν είχε σχέση με το φασισμό ή με το μαχητικό εθνικιστικό κράτος που αναδυόταν μέσα από τις φλόγες του ισπανικού πολέμου. Η κύρια αδυναμία της 4ης Αυγούστου ήταν η έλλειψη ισχυρής κοινωνικής βάσης και, κατά συνέπεια, η μειωμένη δυνατότητα κινητοποίησης. Παρά το «συνολικά ευεργετικό έργο» της κυβέρνησης, οι ανώτερες τάξεις, «τις οποίες είχε σώσει», είχαν αρνητική διάθεση απέναντι στη δικτατορία. Αυτή η στάση θύμιζε στον Romero Radigales την εχθρική συμπεριφορά των μεσαίων στρωμάτων κατά τη δικτατορία του στρατηγού Miguel Primo de Rivera (1923-1930), τα οποία κατόπιν υποστήριξαν την Β' Δημοκρατία. «Η ελληνική δικτατορία», σημείωσε ο διπλωμάτης του Φράνκο, «θυμίζει πολύ αυτή στην οποία τόσα οφείλει η Πατρίδα μας. Στην πραγματικότητα δεν είναι δικτατορία, όπως δεν ήταν και αυτή στην Ισπανία, αφού επιτρέπεται σε όλο τον κόσμο να εκφράζεται κατά βούληση ενάντια στο καθεστώς και οι ποινές που επιβάλλονται για πράξεις απειθαρχίας είναι ελάχιστες».³⁸ Ο βασιλιάς Γεώργιος εισέπραττε τη λαϊκή δυσανεμία, καθώς, όπως ο Αλφόνσος ΙΓ' το 1923, είχε αθετήσει τον συνταγματικό του όρκο και είχε συνταχθεί με το δικτατορικό καθεστώς. Σε περίπτωση πτώσης της «εύθραυστης» δικτατορίας θα αισθανόταν οπωσδήποτε τις συνέπειες.

Αν και μια ενδελεχής διαπραγμάτευση του θέματος δεν είναι του παρόντος, αξίζει να σημειωθεί ότι όλες οι πολιτειακές κρίσεις και μεταβολές στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα είχαν αντίκτυπο στο ισπανικό πολιτικό γίγνεσθαι. Πιο συγκεκριμένα, το κίνημα του Κονδύλη και η συνακόλουθη παλινόρθωση της Μοναρχίας είχαν προκαλέσει ρίγη ενθουσιασμού στους κύκλους των εξτρεμιστών μοναρχικών της Ισπανίας. Όπως έγραφαν, η διά της βίας εκτροπή από την αβασίλευτη Δημοκρατία το 1935 μπορούσε να έχει μεγαλύτερο διεθνή αντίκτυπο από την ανακήρυξη της Β' Ισπανικής Δημοκρατίας το 1931, διότι, αν τότε η Ισπανία φάνηκε να πηγαίνει «αντίθετα στο παγκόσμιο ρεύμα», το παράδειγμα της Ελλάδας βρισκόταν στο σωστό δρόμο και, το κυριότερο, ταίριαζε με τα σχέδιά τους στην Ισπανία: την ένοπλη κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος και τη θεμελίωση μιας αυταρχικής και αντιφιλελεύθερης μοναρχίας. Όμως ο Γεώργιος απογοήτευσε ανεπανόρθωτα τους Ισπανούς θαυμαστές του Κονδύλη όταν προκήρυξε εκλογές. Δυστυχώς οι στρατιωτικοί, σημείωνε η αντι-

37. AMAE R1047/57, Romero Radigales προς Serrat y Bonastre (Αθήνα, 15 Μαΐου 1937).

38. AMAE R1058/9, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 1 Φεβρουαρίου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 4 Μαΐου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 6 Ιουνίου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 22 Αυγούστου 1938). R1058/10, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 3 Μαΐου 1939)· Palencia προς Jordana (Αθήνα, 7 Αυγούστου 1939).

δραστική *Acción Española*,³⁹ είχαν παραπλανηθεί από ανθρώπους δίχως ένα «αυθεντικά μοναρχικό ιδεώδες», οι οποίοι «δεν βλέπουν τη λαϊκή συναίνεση παρά μόνο ως ψήφους στις κάλπες». Τα αποτελέσματα ήταν μια «Παλινόρθωση του εικοστού αιώνα» και ένας θρόνος υπάκουος στα κελεύσματα της Βρετανίας και όχι, όπως θα επιθυμούσαν να συμβεί και στη χώρα τους, το αντίστοιχο της εγκαθίδρυσης μιας απόλυτης μοναρχίας του 16ου αιώνα σε αγαστή σύμπνοια με τα ολοκληρωτικά κράτη της Ευρώπης. Μολαταύτα, αφού εκδηλώθηκε το πραξικόπημα του καλοκαιριού του 1936, ορισμένοι Ισπανοί ηγέτες συνέχιζαν να ελπίζουν ότι οι στρατιωτικοί θα ακολουθούσαν ελληνικά μονοπάτια και την κατάλληλη στιγμή θα εγκαθιστούσαν στο θρόνο τον Αλφόνσο ή, ακόμα καλύτερα, τον πολιτικά άφθαρτο γιο του Χουάν.⁴⁰ Ο Φράνκο, όπως αποδείχθηκε, είχε διαφορετικά σχέδια και δεν σκόπευε να μοιραστεί την εξουσία με κανένα. Επιπλέον, είχε σχηματίσει χείριστη γνώμη για τη δυναστεία των Γλύξμπουργκ. Όταν, μετά τη νίκη του εθνικιστικού στρατού, απέπεμψε από την κυβέρνηση τον φιλοβασιλικό υπουργό Pedro Sáinz Rodríguez, τον κατηγορήσε ότι εργαζόταν μυστικά «για μια ελληνικού τύπου παλινόρθωση στην Ισπανία». Και όταν οι συνεργάτες του τον ρώτησαν τι εννοούσε, εκείνος απάντησε: «Ναι, [για] μια μασονική μοναρχία, όπως της Ελλάδας».⁴¹

«Ο κομμουνιστικός κίνδυνος δεν υφίσταται στην Ελλάδα όσο συνεχίζει το τωρινό καθεστώς που υπολογίζει στο στρατό και την αστυνομία», σχολίαζαν οι εθνικιστές, αλλά ο πραιτωριανισμός ήταν ο υπέρτατος εγγυητής της 4ης Αυγούστου. Ορισμένα ελαττώματα, εγγενή στην ελληνική ψυχοσύνθεση, εμπόδιζαν την υπακοή στο καθεστώς: η θρυλική αστάθεια χαρακτήρα, «η περιπαικτική αδιαφορία», «η μικρόλογη και αρνητική κριτική», «ο υπερβολικός ατο-

39. Μηνιαία πολιτική επιθεώρηση (1931-1936) των αδιάλλακτων αντεπαναστατών μοναρχικών που διακρίθηκε για την ολομέτωπη αντίθεσή της στο δημοκρατικό καθεστώς. Όπως φανερώνει το όνομά της, οι ιδρυτές της εμπνέονταν από το παράδειγμα της *Action Française*.

40. Για την πρόσληψη της παλινόρθωσης του 1935 από τους Ισπανούς μοναρχικούς βλ. M. Platón, *Alfonso XIII: De Primo de Rivera a Franco. La Tentación Autoritaria de la Monarquía*, Βαρκελώνη, Plaza & Janés, 1998, σ. 491-494· J. Gil Pecharromán, *Conservadores Subversivos. La Derecha Autoritaria Alfonsina (1913-1936)*, Μαδρίτη, Eudema, 1994, σ. 259-262· J. I. Escobar, J. Vigón, και E. Vegas Latapie, *Escritos sobre la Instauración Monárquica*, Μαδρίτη, Rialp, 1955, σ. 143-157· J. Vigón, «Actualidad Internacional», *Acción Española*, τχ. 80 (Οκτώβρης 1935), 81 (Νοέμβρης 1935) και 83 (Ιανουάριος 1936).

41. E. Vegas Latapie, *La Frustración en la Victoria. Memorias Políticas 1938-1942*, Μαδρίτη, Actas, 1995, σ. 131. Για κάποιους φαλαγγίτες μόνο η αυταρχική Τουρκία του Κεμάλ ξεχώριζε από το συνονθύλευμα των αδύναμων βαλκανικών κρατών και συνεπώς μπορούσε να προσφέρει διδάγματα στην «εθνική» Ισπανία. Βλ. E. Giménez Caballero, *Genio de España. Exaltaciones a una Resurrección Nacional y del Mundo*, Βαρκελώνη, Jerarquía, 1939, σ. 44, 104-105, 115-121, 153, 223-225.

μικισμός») και «ο απαθής και αναποφάσιτος χαρακτήρας των Ελλήνων». Επιπλέον, αν και ο «τυφλός θαυμασμός» άλλων εποχών είχε παρέλθει, η διαβρωτική γαλλική επίδραση είχε ριζώσει στις ανώτερες τάξεις. Είναι ενδεικτικό πως ο Μεταξάς, ένας ειλικρινής γερμανόφιλος που είχε συλληφθεί κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εξήρε τη Γαλλία ως «εστία του αρχαίου ιδανικού της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας» και «θεμέλιο του πολιτισμού», κατά τη διάρκεια ενός επίσημου γεύματος προς τιμήν της γαλλικής ναυτικής αποστολής. Μολονότι επρόκειτο για μια απόπειρα να καθησυχαστούν οι δυτικές ανησυχίες σχετικά με τις επαφές της Αθήνας με τον Άξονα, ο Romero Radigales σχολίασε σαρκαστικά ότι ο ίδιος ο Μεταξάς είχε καταργήσει αυτή τη «νοσηρή ελευθερία» στην πατρίδα του. Οι κατώτερες τάξεις παρείχαν ελάχιστα ερείσματα στη δικτατορία. Ο στρατηγός ήταν πιο δημοφιλής στην επαρχία απ' ό,τι στα αστικά κέντρα, όμως ο αγροτικός πληθυσμός τηρούσε μάλλον ουδέτερη στάση. Οι εργατικές μάζες ήταν περισσότερο επικριτικές. Ο μηχανισμός του ΚΚΕ είχε δεχθεί συντριπτικά πλήγματα, αλλά δεν ήταν ώρα για πειραματισμούς. Σε περίπτωση που οι συνταγματικές ελευθερίες επαναφέρονταν, ο κομμουνισμός —με το «χρυσάφι της Μόσχας»— θα επιβαλλόταν, «αφού ο λαός ξεγελιέται εύκολα» και ειδικά «ένας φτωχός και αμόρφωτος λαός όπως ο ελληνικός». ⁴²

Ωστόσο η δικτατορία δεν ήταν άμοιρη ευθυνών για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε. Ο Romero Radigales δεν μπορούσε να καταλάβει πώς οι πολίτες μπορούσαν να ασκούν κριτική στο κυβερνητικό έργο στα καφεενεία, «που τόσο αφθονούν εδώ», και να μένουν ατιμώρητοι. Αλλά του ήταν περισσότερο αδιανόητο πώς κάποιοι κομμουνιστές αξιωματούχοι είχαν διαφύγει τη σύλληψη, πώς ο Μεταξάς είχε επιλέξει για τη θέση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος το γνωστό βενιζελικό Εμμανουήλ Τσουδερό ή πώς ορισμένοι αντίπαλοι του καθεστώτος είχαν τεθεί υπό περιορισμό στην κοσμοπολίτικη Κέρκυρα αντί για τα συνήθη ξερονήσια. Ακόμη και σοβαρές πράξεις απείθειας τιμωρούνταν με «υπερβολικά ήπιες ποινές». Η πραγματικότητα μιας εχθρικής κοινής γνώμης «τοποθετεί το καθεστώς σε μια αφύσικη κατάσταση», οπότε ο στρατηγός «θα πρέπει να αλλάξει το σύστημα, αφού αν δεν επιβάλει την εξουσία του με αποφασιστικότητα δεν θα γίνει αρκετά σεβαστή». Ο Μεταξάς, σημείωναν οι εθνικιστές, όφειλε να κατανοήσει ότι «οι ελευθερίες μπορούν να γίνουν ανεκτές μόνο όταν οι λαοί που θα τις απολαύσουν γνωρίζουν να τις χρησιμοποιούν,

42. AMAE R1058/9, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 14 Μαρτίου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 7 Μαΐου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 26 Ιουνίου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 13 Ιουλίου 1938). R1058/10, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 14 Δεκεμβρίου 1938)· Palencia προς Jordana (Αθήνα, 7 Αυγούστου 1939)· Palencia προς Beigbeder (Αθήνα, 24 Αυγούστου 1939).

πράγμα που συμβαίνει σε λίγα έθνη». Προφανώς η Ελλάδα δεν ήταν ένα από αυτά. Ο Julio Palencia, που αντικατέστησε τον Romero Radigales στη διπλωματική αντιπροσωπεία της Αθήνας το 1939, μάλλον σκανδαλίστηκε από την «επιείκεια» της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Στην πρώτη κιόλας συνάντησή του με τον Μεταξά παρατήρησε ότι μια δυναμική στάση ίσως απέδιδε περισσότερο. Η απάντηση του δικτάτορα υπήρξε παροϊμιώδης: η υπερβολική αυστηρότητα ποτέ δεν λειτούργησε στην Ελλάδα, επειδή, όπως είπε, «στον Έλληνα αρέσει περισσότερο να οδηγεί παρά να οδηγείται».⁴³

Οι φρανκιστές απέφευγαν να χρησιμοποιήσουν τον όρο «φασιστικό» για να περιγράψουν το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Ο χαρακτηρισμός επιφυλασσόταν μόνο σε μεμονωμένα πρόσωπα, των οποίων η είσοδος στην κυβέρνηση γινόταν δεκτή με ικανοποίηση.⁴⁴ Επίσης καταλόγιζαν στο Μεταξά την αποτυχία ή την αμέλεια να συστήσει κάποιο κόμμα που θα δημιουργούσε μηχανισμούς για την εδραίωση της εξουσίας του, την κινητοποίηση των μαζών και την επεξεργασία ενός σαφούς ιδεολογικού προγράμματος. Η δικτατορία εξαρτιόταν υπερβολικά από τον ιδρυτή της, που αν πέθαινε πρόωρα θα άφηνε πίσω ένα δυσαναπλήρωτο κενό. Μοναδικός «λόγος ειλικρινούς αισιοδοξίας» ήταν η πολλά υποσχόμενη Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ), «που είναι ένα είδος φασιστικού κόμματος στο οποίο έχει εγγραφεί όλο το νεανικό στοιχείο [...] και του οποίου ο ενθουσιασμός είναι υπεράνω κάθε επαίνου». Ίσως η ΕΟΝ να πρόσφερε ό,τι έλειπε από το καθεστώς: «μια ομοιογενή και συμπαγή εθνική συνείδηση χωρίς την οποία δεν μπορούν να είναι ούτε είναι αποτελεσματικές οι προσπάθειες μιας χούφτας ανθρώπων, με όσο πολύ ταλέντο, πολλή αυτοθυσία και πολύ πατριωτισμό κι αν είναι προικισμένοι». Αν πετύχαινε στο έργο της, τότε η Ελλάδα θα ατένιζε «ένα ευνοϊκό μέλλον». Όπως γνωρίζουμε, η ΕΟΝ ποτέ δεν έγινε ο σπόρος μιας καινούργιας τάξης πραγμάτων. Επιπλέον, ο Romero Radigales σύντομα διαπίστωσε τις αδυναμίες της νεολαιίστικης οργάνωσης. Αφενός οι ηγέτες της ήταν πρόσωπα ανάξια λόγου, αφετέρου δεν ήταν αλώβητη από την τυπική ελληνική «απάθεια»: ο Ισπανός διπλωμάτης εισέπραξε μόνο αρνήσεις όταν ζήτησε από την ηγεσία της ΕΟΝ να υπογράψει μια επιστολή συμπαράστασης στον αγώνα του Φράνκο.⁴⁵

43. AMAE R1058/9, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 11 Ιανουαρίου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 1 Φεβρουαρίου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 6 Ιουνίου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 13 Ιουλίου 1938). R1058/10, Palencia προς Jordana (Αθήνα, 30 Ιουνίου 1939).

44. Όπως ο υπουργός Δικαιοσύνης Άγης Ταμπακόπουλος, βλ. AMAE R1058/9, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 13 Ιουλίου 1938).

45. AMAE R1058/9, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 2 Μαΐου 1938)· Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 4 Μαΐου 1938). R1058/10, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 3 Μαΐου 1939)· Palencia προς Jordana (Αθήνα, 7 Αυγούστου

IV

Η 4η Αυγούστου υπήρξε το μοναδικό ευρωπαϊκό καθεστώς που επικαλέστηκε τον ισπανικό εμφύλιο ως λόγο επιβολής δικτατορίας. Όμως η διαδικασία συγκρότησης του φρανκικού «Νέου Κράτους» δεν στάθηκε πρότυπο μίμησης. Η συμπάθεια δεν συνεπαγόταν απόλυτη ταύτιση. Η επίμονη αποφυγή κοινωνικών εντάσεων και οι προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής έκαναν το αιματηρό ξεκαθάρισμα λογαριασμών της Ισπανίας —εκείνο το «ένοπλο δημοψήφισμα»⁴⁶— μάλλον παράδειγμα προς αποφυγή. Είναι ενδεικτική η εισηγητική έκθεση του αναγκαστικού νόμου «περί μέτρων προς καταπολέμησιν του κομμουνισμού» του 1936, που τροποποίησε το ιδιώνυμο προς το αυστηρότερο. Η κυβέρνηση, τόνιζε η έκθεση, «αποβλέπouσα να προλάβη [...] τας τραγικάς συνεπείας» της κομμουνιστικής υπονόμησης, «ας εμφανίζει ζωηρώς η σήμερον εν Ισπανία εξελισσομένη τραγωδία», ανέστειλε τα συνταγματικά δικαιώματα και προχώρησε στην ψήφιση ειδικών κατασταλτικών διατάξεων. Ομοίως ο Μεταξάς και οι συνεργάτες του επέμεναν ότι η δικτατορία λειτουργήσει προληπτικά, σώζοντας τη χώρα από τις βιαιότητες και τις καταστροφές που ταλάνιζαν την Ισπανία και που μόνο «άνθρωποι μισότρελλοι» θα ήθελαν να δουν να επαναλαμβάνονται στο ελληνικό έδαφος.⁴⁷

Ο Μεταξάς κατά κανόνα έκανε λόγο για κάποια ιδιαίτερα («ελληνικά») γνώρισμα του καθεστώτος του, που το ξεχώριζαν από τις φασιστικές εμπειρίες της αλλοδαπής. Κατά περιστάσεις όμως, και ενώπιον ξένου ακροατηρίου, ο στρατηγός υποδείκνυε την άλλη ιβηρική δικτατορία ως το μοντέλο που βρισκόταν πλησιέστερα στα σχέδιά του: αυτή της Πορτογαλίας. Το ενδιαφέρον του Μεταξά για την Πορτογαλία πιθανόν να μην αφορά τόσο τη συντεχνιακή πολιτική οργάνωση που υιοθέτησε ο Oliveira Salazar. Οι κορπορατιστικές ιδέες, άλλωστε, δεν είχαν γεννηθεί στη Λισσαβόνα, αλλά ήταν του συρμού τότε στην ευρωπαϊκή Δεξιά. Ίσως να σχετίζεται περισσότερο με εκείνα τα χαρακτηριστικά του Estado Novo που ανταποκρίνονταν καλύτερα στο βαθύτερο όραμα του Μεταξά: τη βαθμιαία οικοδόμηση ενός θεσμικά άρτιου δικτατορικού κράτους χωρίς εξτρεμισμούς, κοινωνικές αντιπαραθέσεις ή ενός εν δυνάμει ανε-

1939). Μετά τη νίκη των εθνικιστών ήταν η σειρά της EON να επιχειρήσει να συνάψει σχέσεις με τη «Νέα Ισπανία» του Φράνκο. AGA-PG-SGM 1712/169, Prat y Soutzo προς Jordana (Βουκουρέστι, 12 Ιουνίου 1939).

46. Όρος τον οποίο χρησιμοποίησε η σύνοδος των Ισπανών επισκόπων για να ευλογήσει την εθνικιστική αντεπανάσταση. Gomá y Tomás, *ό.π.*, σ. 572.

47. *Καθημερινή*, 19 Σεπτεμβρίου 1936. Μεταξάς, *ό.π.*, τ. Α', σ. 93. ΑΥΕ, φάκ. 33/1937-1939, Αργυρόπουλος προς Μεταξά (Σαν Σεμπασιάν, 8 Μαΐου 1939). Επίσης βλ. Σφήκας, *ό.π.*, σ. 85-88, 359.

ξέλεγκτου φασιστικού κόμματος, ικανού την ίδια στιγμή να διατηρεί άψογες σχέσεις με τις δυτικές δημοκρατίες (ειδικά τη Βρετανία) και τις ολοκληρωτικές δυνάμεις.⁴⁸

Η πιο συνηθισμένη μομφή που εκτόξευαν οι φρανκιστές διπλωμάτες κατά της 4ης Αυγούστου ήταν ό,τι εκείνοι αντιλαμβάνονταν ως μετριοπάθεια και κατευναστική διάθεση απέναντι στην αντιπολίτευση, γεγονός που, όπως πίστευαν, συχνά ακύρωνε το δικτατορικό χαρακτήρα του καθεστώτος. Φυσικά κάτι τέτοιο δεν ανταποκρίνεται στην αλήθεια, αφού είναι γνωστή η ώθηση που έδωσε ο Μεταξάς στους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους: μπορεί να γίνει κατανοητό μονάχα αν αντιπαραβληθεί προς τα βιώματα και τις φοβίες της δικής τους συντηρητικής παράταξης μπροστά στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της ισπανικής Β' Δημοκρατίας και τις διεκδικήσεις της Αριστεράς. Η ελληνική Δημοκρατία του μεσοπολέμου, αντίθετα, δεν είχε να επιδείξει αντίστοιχες ρηξικέλευθες προθέσεις και ουδέποτε απέκτησε την πλατιά λαϊκή στήριξη που απολάμβαναν οι Ισπανοί δημοκρατικοί.⁴⁹ Η απάντηση των Ισπανών εθνικιστών στην απόπειρα ανατροπής της κρατούσας τάξης πραγμάτων από το Λαϊκό Μέτωπο υπήρξε η προσφυγή στη συγγή βία, η οποία προκάλεσε εκατόμβες νεκρών (στη συντριπτική τους πλειονότητα δολοφονημένων στα μετόπισθεν ή εκκαθαρισμένων μετά το τέλος του πολέμου), οδήγησε στις φυλακές πλήθη πολιτών, προξένησε αποτροπιασμό ακόμη και σε χιτλερικούς αξιωματούχους και συνέβαλε στην παγίωση της αποκρουστικής εικόνας του καθεστώτος μέχρι το θάνατο του Caudillo. Η βία υπήρξε δομικό στοιχείο της διαδικασίας συγκρότησης του φρανκισμού: στόχος της ήταν να εδραιώσει την κυριαρχία των παραδοσιακών ελίτ και των υποστηρικτών της δικτατορίας και να αποκλείσει την κοινωνική βάση της Β' Δημοκρατίας από την οικονομική ανάπτυξη και την πολιτική εξουσία.⁵⁰

Ευρισκόμενος σε διαφορετικές συνθήκες και εμφορούμενος από διαφορε-

48. Cameron Watt και Bourne, *ό.π.*, σ. 241· Ι. Μεταξάς, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, επιμ. Φ. Βρανάς, τ. Δ', Αθήνα, Γκοβόστης, 1960, σ. 655. Βλ. και τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του A. Costa Pinto, *Salazar's Dictatorship and European Fascism*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1995, σ. 204-208. Πβ. Σφήμας, *ό.π.*, σ. 77-78.

49. Για μια σύγκριση των ευρωπαϊκών Δημοκρατιών του μεσοπολέμου βλ. E. Malfakis, «La Segunda Republica Española: Algunas Consideraciones Personales en su 50o Aniversario», στο *Coloquio Internacional sobre la IIa Republica Española*, Βαρκελώνη, Universidad de Barcelona, 1983, σ. 97-109.

50. J. Casanova, *Morir, Matar, Sobrevivir. La Violencia en la Dictadura de Franco*, Βαρκελώνη, Crítica, 2002· M. Richards, *Times of Silence. Civil War and the Culture of Repression in Franco's Spain, 1936-1945*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 1998· A. Cenarro, «Muerte y Subordinación en la España Franquista: el Imperio de la Violencia como Base del "Nuevo Estado"», *Historia Social* 30 (1998) 5-22.

τική φιλοσοφία, ο Μεταξάς δεν θέλησε να μεταλαμπαδεύσει το πνεύμα του φρανκικού πολέμου εξόντωσης στην Ελλάδα. Για τους διπλωμάτες του Φράνκο αυτό ισοδυναμούσε με αδυναμία, με αποτέλεσμα να προκύψουν οι παραλληλισμοί με το καθεστώς του Primo de Rivera. Η δικτατορία του Primo de Rivera και η 4η Αυγούστου δεν βασίστηκαν σε κάποιο μαζικό κίνημα, αλλά στη συγκατάθεση του θρόνου και την ανοχή των ενόπλων δυνάμεων. Επίσης επιχειρήσαν να δημιουργήσουν άνωθεν μηχανισμούς κοινωνικής υποστήριξης (την *Unión Patriótica* και την EON, αντίστοιχα), εφάρμοσαν καταπίεση χαμηλής έντασης και θέλησαν να στήσουν γέφυρες προς μερίδα του παλαιού πολιτικού κόσμου. Όμως ο δεσποτισμός του Primo de Rivera και οι σπασμωδικές του κινήσεις έναντι των διογκούμενων αντιδράσεων έφεραν τα αντίθετα αποτελέσματα, με συνέπεια να γίνει, όπως γλαφυρά έγραψε ένας σοσιαλιστής διανοούμενος, «ο καλύτερος προπαγανδιστής της Δημοκρατίας».⁵¹ Καθώς το καθεστώς παρήκμαζε ταχύτατα, ενισχύνονταν οι προοπτικές της αριστερής και φιλελεύθερης αντιπολίτευσης, ενώ συγχρόνως εντεινόταν οι τάσεις ενοποίησης των επιμέρους φορέων της. Χρειάστηκε μόνο μια ανύποπτη αφορμή, οι δημοτικές εκλογές του 1931, για να εκφραστεί πολιτικά το πλειοψηφικό ρεύμα και να ανακηρυχθεί αιφνιδιαστικά η αβασίλευτη δημοκρατία.⁵²

Χρόνια αργότερα, εν μέσω της ναζιστικής Κατοχής, ο Romero Radigales επανήλθε στο διπλωματικό πόστο της Αθήνας. Στο μεταξύ, στην Ελλάδα επικρατούσε κλίμα αβεβαιότητας. Η Κατοχή προκάλεσε μεγάλες κοινωνικές ανακατατάξεις που ανέτρεψαν τον προπολεμικό συσχετισμό πολιτικών δυνάμεων. Το ζυμωμένο στον αντιστασιακό αγώνα Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (EAM), οργάνωση-ομπρέλα της ελληνικής Αριστεράς υπό κομμουνιστική καθοδήγηση, είχε αναδειχθεί σε ισχυρό αμφισβητία του αστικού status quo. Τίποτε δεν έμοιαζε με την Ελλάδα που ο Romero Radigales άφησε πίσω του το 1939. Ο Ισπανός διπλωμάτης γρήγορα άλλαξε τις απόψεις του αναφορικά με την 4η Αυγούστου. Είχε πάψει να πιστεύει ότι ο Μεταξάς έσφαλε με το να μην κτίσει ένα στέρεο φασιστικό οικοδόμημα: «το λάθος του Μεταξά συνίστατο στη μη έγκαιρη αποχώρησή του», σημείωσε στα τέλη του 1943. Η δικτατορία του, όπως εκείνη του «μεγάλου πατριώτη» Primo de Rivera, έβλαψε σοβαρά τη μοναρχία, «αφού υπήρξαν πολλοί μοναρχικοί πολιτικοί που απομακρύνθηκαν

51. L. Jiménez de Asúa, *Política-Figuras-Paisajes*, Μαδρίτη, Mundo Latino, χ.χ., σ. 33.

52. Για τη δικτατορία του Primo de Rivera και συγκριτικές αναφορές στα αντιδημοκρατικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης βλ. J. L. Gómez Navarro, *El Régimen de Primo de Rivera*, Μαδρίτη, Cátedra, 1991· S. Ben-Ami, *Fascism from Above: the Dictatorship of Primo de Rivera in Spain, 1923-1930*, Οξφόρδη, Clarendon, 1983. Για τη μετάβαση από τη δικτατορία στη Β' Δημοκρατία βλ. S. Ben-Ami, *The Origins of the Second Republic in Spain*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1978.

από το θρόνο, κατηγορώντας τον ότι στηρίζει τον δικτάτορα». ⁵³ Ερμηνεύοντας τις ελληνικές εξελίξεις με βάση τα δικά τους βιώματα, οι φρανκιστές σταδιακά συνειδητοποίησαν ότι ο Primo de Rivera και ο Μεταξάς μοιράζονταν περισσότερα κοινά: όπως ο Ανδαλουσιανός στρατηγός άνοιξε αθέλητα το κουτί της Πανδώρας για να ξεπηδήσουν η Β' Δημοκρατία και ο κοινωνικοπολιτικός ριζοσπαστισμός, έτσι και η κατάρρευση του τεταρτοαυγουστιανού καθεστώτος και η Κατοχή οδήγησαν στη δημιουργία ενός «λαϊκού μετώπου στη βάση» πάνω στα ελληνικά βουνά. Μακροπρόθεσμα, οι αυθαιρεσίες των δύο δικτατοριών είχαν προκαλέσει νέες διαιρέσεις που αντικατέστησαν τον προγενέστερο ανταγωνισμό μεταξύ φιλελευθέρων και μοναρχικών. Περιττεύει να πούμε ότι οι δύο ιστορικές εμπειρίες είχαν παρόμοια, όσο και τραγική, έκβαση.

S U M M A R Y

Konstantinos Katsoudas, «*A Dictatorship that is not a Dictatorship*». *Spanish Nationalists and the 4th of August*

The Spanish Civil War convulsed the international public opinion and prompted most foreign governments to take measures or even intervene in the conflict. Greek entanglement either in the form of smuggling war matériel or the participation of Greek volunteers in the International Brigades has already been investigated. However, little is known about a second dimension of this internationalization of the war: the peculiar forms that the antagonism between the two belligerent camps in foreign countries took. This paper, based mainly on Spanish archival sources, discusses some aspects of the activity developed in Greece by Franco's nationalists and the way Francoist diplomats and emissaries perceived the nature of an apparently similar regime, such as the dictatorship led by general Metaxas.

The main objectives of the Francoist foreign policy were to avoid any escalation of the Spanish civil war into a world conflict, to secure international assistance for the right-wing forces and to undermine the

53. AMAE R1179/8, Romero Radigales προς Jordana (Αθήνα, 3 Δεκεμβρίου 1943).

legitimacy of the legal Republican government. In Greece, an informal diplomatic civil war broke out since Francoists occupied the Spanish Legation in Athens and Republicans took over the Consulate in Thessaloniki. The Francoists combined public and undercover activity: they worked hard to achieve an official recognition of their *Estado Nuevo*, while at the same time created rings of espionage and channels of anti-communist propaganda. The reason of their partial breakthroughs was that, contrary to their Republican enemies, the Nationalists enjoyed support by a significant part of the Greek political world, which was ideologically identified with their struggle.

Francoist anti-communism had some interesting implications for Greek politics. An important issue was the Francoist effort to reveal a supposed Moscow-based conspiracy against Spain and Greece, both considered as hotbeds of revolution in the Mediterranean, in order to justify both Franco's extermination campaign and Metaxas' coup. Although this effort was based on fraudulent documents, forged by an anti-Bolshevik international organization, it became the cornerstone of Francoist and Metaxist propaganda.

General Metaxas was the only European dictator to invoke the Spanish Civil War as a *raison d'être* of his regime and often warned against the repetition of Spanish-like drama on Greek soil. Nevertheless he did not approve of Franco's methods and preferred Dr. Salazar's Portugal as an institutional model closer to his vision. For Spanish nationalist observers this was a sign of weakness. They interpreted events in Greece through the disfiguring mirror of their own historic experience: thus, although they never called in question Metaxas' authoritarian motives, the 4th of August regime was considered too mild and soft compared to Francoism (whose combativeness and fanaticism, as they suggested, the Greek General should have imitated); it reminded them the dictatorship founded in Spain by General Primo de Rivera in 1920s, whose inadequacy paved the way for the advent of the Republic and the emergence of sociopolitical radicalism. Incidents of the following years, as Greece moved towards a civil confrontation, seemed to strengthen their views.